

<sup>22</sup> Районирование по: Демченко М. А., Демченко О. М. Физико-географическое районирование Харьковской области. — В кн.: Харьковская область. Природа и хозяйство. Харьков, 1971, с. 116.

<sup>23</sup> Граков Б. М. Скифы. — М., 1971; Граков Б. М., Мелокова А. И. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях европейской части СССР в скифское время. — В кн.: Вопросы скифо-сарматской археологии. М.; Л., 1952, с. 39—94; Шрамко Б. А. Господарство лісостепових племен на території України (VII—III ст. до н. е.). — ВІЖ, 1971, № 1, с. 53—61.

<sup>24</sup> Цалкин В. И. Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии. — МИА, 1966, № 135, с. 3—107.

<sup>25</sup> Геродот. История. Пер. Г. А. Стратановского. — Л., 1972, с. 191, IV, 17.

<sup>26</sup> Там же.

<sup>27</sup> Шрамко Б. А. Указ. соч., с. 226—227.

<sup>28</sup> Онайко Н. А. Античный импорт в Приднпровье и Побужье в VII—V в. до н. э. — САИ, М., 1966, вып. Д-27.

<sup>29</sup> Дяченко О. Г. Вказ. праця., с. 28.

<sup>30</sup> Шнитников А. В. Многовековой ритм развития ландшафтной оболочки. — В кн.: Хронология плейстоцена и климатическая стратиграфия. — Л., 1973, с. 17.

<sup>31</sup> Радзиевская В. Е. Раскопки Коломанского городища. — АО 1980, М., 1981, с. 306.

С. Б. СОРОЧАН

### Економічні зв'язки Херсонеса Таврійського з заходом в I ст. до н. е. — V ст. н. е.

Важливе місце в економіці Херсонеса займала зовнішня торгівля. Для цього були всі необхідні умови: сприятлива економічна кон'юнктура, особливо в перші століття н. е., зручне географічне положення Херсонеса на важливих морських шляхах, наявність промислів, що мали виразний товарний характер і задовольняли не лише внутрішні потреби населення міста. Херсонес підтримував не тільки політичні, а й певні економічні контакти з Західним берегом Понту, Італією і західними римськими провінціями<sup>1</sup>.

Однак, якщо численні джерела підтверджують наявність політичних зв'язків, то торговельні відносини довгий час не було виявлено. Предмети західноримського виробництва, знайдені на городищі, зобов'язані своєю присутністю лише римським солдатам, які побували у місті<sup>2</sup>. В. І. Кадеєв вказував, що подібні знахідки зустрічаються на всій території Херсонеса, а не тільки в цитаделі, де був розташований римський гарнізон, що частина з них відноситься до часу, який передував появі в місті цього гарнізону<sup>3</sup>. Разом з тим інтенсивність і обсяг економічних зв'язків Херсонеса з Західним Понтом, Італією і західними римськими провінціями, періоди підйомів і спадів, а також значення цієї торгівлі залишалися невиясненими. Потребує уточнення і склад імпортованих звідти товарів. Тому завдання даної статті — розв'язати ці питання і скласти цілісне уявлення про розвиток економічних взаємовідносин Херсонеса з Західним Понтом і західними римськими провінціями, починаючи з встановлення впливу Риму в Північному Причорномор'ї і до падіння Західної Римської імперії.

Як зазначалося, місто мало достатньо самостійну базу для підтримання зовнішньої торгівлі. Основними предметами експорту Херсонеса були в'ялена, сушена, солоня риба, різні сорти рибних гарумів і сіль<sup>4</sup>. Потреба в імпорті цих продуктів була особливо велика в торгово-ремісничих центрах Західного Понту, пов'язаних з постачанням римських військ продовольством або розташованих поруч з комунікаціями, якими пересувались римські військові підрозділи<sup>5</sup>. Дакія довгий час залишалась незалежною, і навіть інтенсивна експлуатація Мезії та Фракії не могла забезпечити римські війська і західнопонтійські міста достатньою кількістю харчових продуктів<sup>6</sup> (у I — на початку III ст. тут постійно знаходились три — п'ять легіонів<sup>7</sup>).

В кінці III—IV ст. у Фракії посилено будувались фортеці та укріплення. Тут було сконцентровано 40% збройного виробництва східної частини Імперії<sup>8</sup>. Виросла кількість внутрішніх і зовнішніх військ, які охороняли життєво важливий Дунайський лімес<sup>9</sup>. Тому постійний експорт херсонеської солі і риби в ці місця був необхідний.

Відомо, що римська влада зразу ж намагалася встановлювати свій вплив над економікою і торгівлею підкорених або залежних земель, а римські торговці швидко освоювали нові ринки<sup>10</sup>. Проте свідчень, які підтверджують найраніші контакти, нам вдалося знайти небагато<sup>11</sup>. Ці матеріали становлять 0,4% херсонеського імпорту. Очевидно, торговельні зв'язки між Італією і Херсонесом у цей час ще не мали регулярного і міцного характеру, хоча вже, мабуть, спорадично здійснювались, оскільки італійські кораблі рідко заходили навіть у порти Західного Понту, не говорячи вже про Північне Причорномор'я<sup>12</sup>.

Політична стабілізація, встановлена за правління Августа, сприятливо відбилася на становищі розорених війнами провінцій. Поступово в Імперії складалась умова, що сприяли розвитку торгівлі. На Чорному морі було ліквідовано піратів, налагоджено охорону морських комунікацій, забезпечено швидкий зв'язок між портами<sup>13</sup>.

Вже з кінця I ст. до н. е. римські динарії мали обіг у Херсонесі. На території городища до 1963 р. знайдено 3661 римську монету, що складає понад 3/4 всіх монет з інших міст<sup>14</sup>. Нові знахідки не змінюють цього співвідношення. З 1964 по 1977 р. у Херсонесі було виявлено ще 556 римських монет. З часом херсонеські монети почали карбувати за римською системою номіналів. Безумовно, це було викликано переважно економічними потребами, у тому числі й потребами торгівлі. На те, що херсонесцям доводилось мати справи з римськими купцями, вказують знахідки свинцевих важків з написом ІТАЛІКО<sup>15</sup>. Є і прямі сліди торгівлі з Італією. Це уламки італійських амфор, особливо широко поширених на рубежі I ст. до н. е. — I ст. н. е. в Італії, насамперед в Апулії і західних провінціях<sup>16</sup>. У невеликих розмірах імпортувались також італійська червонолакова кераміка, інколи з клеймами<sup>17</sup>, західноримські фібули кінця I ст. до н. е. — першої половини I ст. н. е.<sup>18</sup>, бронзовий посуд. Останній відомий з найближчих до міста тубільних могильників<sup>19</sup>.

Про торговельні контакти Херсонеса з західними римськими провінціями, передусім з Галлією, свідчать знахідки червонолакової кераміки<sup>20</sup>, а також кераміки, виконаної в техніці *terra nigra*<sup>21</sup>. За складним профілюванням вона відноситься до першої половини I ст. н. е. Очевидно, із Італії або Галлії походять склянки з гравірованими смужками, де їх знайдено особливо багато<sup>22</sup>. Посудини датуються тим самим часом.

Зв'язки міста з Західним Причорномор'ям ще більше зміцнили в другій половині I ст., коли в Херсонесі та Хараксі були розміщені римські гарнізони, прислані з Західного Понту. В цей час Рим зумів значно укріпити свої позиції в Тавриці, ліквідувавши безпосередню загрозу Херсонесу з боку «варварів», забезпечивши сухопутні та очистивши морські шляхи від піратів<sup>23</sup>. Одним із завдань римської військової ескадри, гарнізонів, фортець і шляхових постів у Криму була охорона комунікацій на суші й на морі, підтримка обстановки, необхідної римському урядові для реалізації своїх експансіоністських планів. Але об'єктивно практичне здійснення цього завдання позитивно відбилось на стані торгівлі Херсонеса. Її посиленню сприяла також зацікавленість херсонеських торговців і власників промислів у вигідних поставках продовольства для римських військ, розташованих у Причорномор'ї.

В результаті зростаючого впливу Риму місто поживало свої контакти з Західним Понтом, звідки йшов один із шляхів римського проникнення у Північне Причорномор'я. За Флавіїв велась підготовка до включення Херсонеса до складу провінції Нижня Мезія<sup>24</sup>, що повинно було супроводжуватись не тільки політичними, а й економічними захо-

дами. Відомо, що римський уряд став приділяти особливу увагу розвитку економіки, торгівлі і шляхів сполучення західнопонтійських провінцій<sup>25</sup>. Особливо багато знайдено в Херсонесі монет I ст., які належали місту Томі — центру Понтійського союзу<sup>26</sup>. Поставки херсонеської солі й солоного анчоуса, який входив у солдатський раціон, активізували торговельний обмін. Із Мезії та Фракії стали надходити архітектурні деталі, художньо виконані надгробники<sup>27</sup>. Можливо, останні виготовлялись в Одесі, що стала важливим торговельним портом з другої половини I ст. н. е.<sup>28</sup>

Слід вбачати певну зацікавленість римського уряду в цих контактах, оскільки Херсонес і Крим були форпостами в тилу скіфо-сарматських племен, з якими Імперія безпосередньо межувала після утворення провінції Мезії. Крім того, вони могли стати базою для дальшого просування римлян у східні країни. Тому не виключено, що припинення карбування херсонеських монет за Нерона свідчить про розширення не тільки римської політичної, а й торгово-економічної експансії на північний схід. Із середини століття починається приплив у Херсонес римських монет<sup>29</sup>. Найбільш інтенсивно сюди стали поступати предмети італійського імпорту, який досяг у цей час найбільшої величини (1,4%). Серед італійських виробів, виявлених у Херсонесі, зустрічаються червонолаковий посуд, фібули<sup>30</sup>. Судячи за аналогами, італійське походження мають також склянки з вдавливами на тулубі, невеликі косметичні посудини баночної форми, приземкуваті фіали<sup>31</sup>. Вони були поширені у другій половині I—II ст. н. е. Бронзовий італійський посуд був представлений у Херсонесі невеликою ойнохоею, що виробляли у південноіталійських майстернях кінця I ст. до н. е. — I ст. н. е.<sup>32</sup> Херсонеську посудину знайдено разом з монетами імператора Тіта (79—81 рр.)<sup>33</sup> Можливо, через Херсонес потрапили в Неаполь Скіфський італійські бронзові світильники<sup>34</sup>. Подібні вироби відомі і в самому місті<sup>35</sup>. Проте більш точно можна говорити про імпорт у Херсонес італійських глиняних світильників, хоча вони представлені слабо. Один із них, позначений сигнатурою HERMAT, добре відомий в Римі<sup>36</sup>. Такі світильники датуються другою-третьою чвертю I ст. н. е. — кінця століття<sup>37</sup>. Інші світильники відносяться до типу світильників зі штампами (Firmalampen)<sup>38</sup>. Майстерні, у яких їх виробляли, концентрувались поблизу Модени в Північній Італії і Лугдуна в Галлії<sup>39</sup>. Найраніший з них позначений сигнатурою STROBILI, яка ставилась на продукції останньої третини I ст.<sup>40</sup> Крім того, із Галлії в Херсонес ввозились червонолакові чашки<sup>41</sup>, з Паннонії, транзитом через Мезію і Фракію, — бронзові фібули двох типів<sup>42</sup>. Ці предмети зустрічаються на всій території городища, в його некрополі та могильниках навколишнього тубільного населення. Навряд чи вони могли бути завезені лише легіонерами. На Боспорі також стояли римські війська, проте привозних речей і монет з Італії і західних провінцій тут знайдено значно менше, ніж у Херсонесі.

В кінці I — першій половині II ст. н. е. місто стало відчувати певні труднощі, пов'язані передусім з посиленням натиску скіфів. Останні вели війни з Боспором, оволоділи містами Північно-Західного Криму<sup>43</sup>. Херсонес був змушений відбивати напади скіфів, піклуватися про укріплення кріпосних стін; він відчував продовольчі і фінансові труднощі<sup>44</sup>. Разом з тим місто продовжувало одержувати мармурові архітектурні деталі, які виготовлялись у майстернях Західного берега Понту<sup>45</sup>. Очевидно, звідти ж привозились мармурові стели, аналогічні стелам з Одеса<sup>46</sup>. В цей час мезійська торгівля знаходилась у несприятливих умовах внаслідок дако-римських війн кінця I — початку II ст. і знову посилилась тільки в середині II ст.<sup>47</sup>

Комплексне дослідження джерел показує, що в II ст. н. е. західноримський імпорт продовжував зростати (1,3%), тоді як імпорт Італії різко скоротився майже до рівня, який він мав у I ст. до н. е., коли економічні зв'язки Італії з Херсонесом (0,5%) тільки налагоджувались

(таблиця). Ця зміна ще раз підтверджує, що знахідки в місті римських монет і речей італійського виробництва I ст. не можна зв'язувати лише з присутністю римського гарнізону, який залишався тут і в подальший час. Очевидно, зміни, які відбулися, були пов'язані з погіршенням технічної і художньої якості продукції Італії, яку почали випереджати швидко зростаючі провінції. Західноримські майстерні могли тепер успішно конкурувати з італійськими.

**Зовнішня торгівля Херсонеса за даними імпорту (в %)**

Дата	Мезія і Фракія	Італія	Західні римські провінції і Паннонія
I ст. до н. е.	—	0,4	—
I ст. н. е.	—	1,4	—
II ст. н. е.	0,4	0,5	1,3
III ст. н. е.	0,6	—	1,7
IV ст. н. е.	2	—	1,2
V ст. н. е.	—	—	—
<b>Всього</b>	<b>3</b>	<b>2,3</b>	<b>4,2</b>

Галлія Нарбонська, Аквілея поряд з Північною Італією стали широко експортувати світильники зі штампами на дні<sup>48</sup>. В Херсонесі знайдено вироби з сигнатурами APPIO/F, CRESCE/S, OGC, CASSI, які зберігають ранні риси, але мають канал до ріжка<sup>49</sup>. Тому вони можуть бути датовані кінцем I—II ст. н. е.

Через Дакію і Паннонію ці світильники потрапляли в Мезію<sup>50</sup>, де крім того, вироблялись місцеві імітації таких виробів, але без сигнатур<sup>51</sup>.

Експортна торгівля Галлії в цей час була ще невеликою. В Херсонесі галльська продукція репрезентована рідкісними фігурними посудинами і уламками рельєфних червонолакових чашок, які також зустрічаються в Подунав'ї<sup>52</sup>.

За умовами виявлення до II ст. н. е. можна віднести уламки великих блюд, виконаних в техніці terra nigra<sup>53</sup>. Така кераміка вироблялась у цей час деякими майстернями Центральної Галлії. Привертає особливу увагу уламок поливної чашки з рельєфним орнаментом жовтого кольору у вигляді гірлянди листочків<sup>54</sup>. І. Д. Марченко вважає, що це продукція з Північного Причорномор'я<sup>55</sup>. З цим важко погодитися. Знахідки подібних виробів поодинокі, оскільки у випадку їх місцевого виготовлення вони повинні були б переважати інші привізні посудини, покриті поливою. Разом з тим деякі особливості цього уламка (коричневий колір поливи, жовтуватий відтінок рельєфного орнаменту, мотив декора) нагадують вироби, які зустрічаються в Галлії, Германії та Паннонії, де вони почали виготовлятися з II ст. н. е.<sup>56</sup> Італійські і галльські майстерні, особливо лугдунські, також виробляли скляні глечики з чотиригранним тулубом<sup>57</sup>. Для них характерні прості відігнуті вінця. Через Херсонес вони потрапляли до навколишнього тубільного населення<sup>58</sup>.

В дещо більшій кількості, ніж кераміка і скло, в місто завозились бронзові фібули кількох типів, інколи прикрашені емаллю<sup>59</sup>. Вони надходили по Рейну й Дунаю із Галлії, Бельгії, Германії та Паннонії, минаючи Мезію і Фракію<sup>60</sup>.

У середині II ст. Херсонес одержав елевтерію, проте продовжував перебувати під охороною римських військ і військової ескадри, що належали мезійській армії та флоту. Тісні військово-політичні зв'язки міста з Мезією повинні були привести до подальшого зміцнення економічних контактів Херсонеса з цим районом Західного Причорномор'я. Тому збільшення звітти експорту мармурових архітектурних деталей<sup>61</sup> можна пояснити не тільки великими масштабами будівництва в місті, а й сприятливою для торгівлі з Мезією та Фракією кон'юнктурою<sup>62</sup>. Крім архітектурних деталей, у Херсонесі в невеликій кількості з'явилися й інші вироби мезійських майстрів, що свідчить про розширення торгово-економічних контактів міста з Західним Понтом. Насамперед до цієї продукції відносяться світильники, інколи з сигнатурою EYKTHMWN, які відповідають виробам майстерень м. Томі<sup>63</sup>. Крім

того, при розкопках Херсонеса зрідка зустрічаються червонолакові горщики з характерним ребром в середній частині тулуба, які, можливо, також вироблялись у II—III ст. в майстернях Добруджі<sup>64</sup>. Окремі фрагменти червонолакових посудин з рельєфним лускатим орнаментом аналогічні продукції гончарних центрів Павлікени, Бутова, Хотниці, існуючих у районі Нікополя-на-Істрі, який переживав розквіт у другій половині II — на початку III ст. н. е.<sup>65</sup>

В Херсонесі відомі також монети Каллатії і Філіппополя другої половини II ст., проте їх небагато<sup>66</sup>.

Склад мезійських товарів, які надходили до міста, не обмежувався названими виробами. Зустрічаються рідкісні бронзові статуетки, що зображують античних богів. Г. Д. Белов, який досліджував їх, вважав, що подібні вироби завозилися з Італії та західних римських провінцій<sup>67</sup>. Не заперечуючи цього повністю, можна, проте, відзначити, що аналогічні речі місцевого виробництва відомі в Мезії<sup>68</sup>. Напевно, в Херсонес вони потрапляли саме звідти, оскільки везти їх з більш віддалених центрів виробництва було б невигідно.

В цілому привіз товарів з Італії продовжував скорочуватися, тоді як зростала їх кількість із західних провінцій. У складі цього імпорту переважали фібули кількох типів, які надходили з Галлії і Паннонії<sup>69</sup>. До рідкісних західноримських виробів II — III ст. н. е. слід віднести дзеркала у свинцевих рамках, які зрідка зустрічаються в Херсонесі<sup>70</sup>.

Зовнішня торгівля Херсонеса залишалась поживавленою до початку походу готів та їх союзників у другій третині III ст. Відомий ітінерарій, намальований в 230—235 рр. на щиті легіонера із Дура-Європос, показує, що Західне Причорномор'я було зв'язане з містом добре налагодженим шляхом, який проходив через Тіру, пересікав переправу на Дунаї, тягнувся до Істрії і далі на південь через Томі, Каллатію і Одесс<sup>71</sup>. Морські комунікації охоронялись понтійським флотом, який за Септимія Севера був перебазований у Візантію<sup>72</sup>. Привертає увагу велика кількість знахідок монет, карбованих в різних містах Нижньої Мезії і Фракії<sup>73</sup>. Крім монет старих торгових партнерів Херсонеса — Істрії, Томі, Каллатії і Одесса, вони представлені монетами Нікополя-на-Істрі, Діонісополя, Маркіанополя, Месембрії, Андріанополя, Павталії, Цели, Неаполя Фракійського і Візантія. Більшість монет відносяться до першої третини III ст. — часу найвищого економічного піднесення західнопонтійських міст. Звідти в Херсонес у невеликій кількості завозили керамічні вироби, зокрема світильники з клеймами у вигляді *planta pedis*, та інші<sup>74</sup>, які мають аналоги в некрополі Трофея Траяна, Каллатії і особливо численні в Томі<sup>75</sup>. Можливо, західнопонтійськими є окремі жолобчасті кубки-горшечки грушоподібної форми, добре відомі на території Болгарії та Румунії<sup>76</sup>. Не виключено західно-понтійське походження деяких інших глечиків і ойнохой, знайдених у Херсонесі<sup>77</sup>.

У першій половині III ст. збільшився також імпорт виробів західних римських провінцій. Він досяг рівня (1,7%), вище якого вже не піднявся в подальший час. З Італії доставлялись оздоблювальні матеріали і архітектурні прикраси<sup>78</sup>, з Паннонії — червонолаковий посуд<sup>79</sup> і кілька типів фібул<sup>80</sup>. В складі імпортних товарів, які завозилися у місто, міг бути і бронзовий галло-римський посуд: він зустрічається в найближчих до Херсонеса інкерманських могильниках і Хараксі<sup>81</sup>. Із Галлії або Подунав'я походять однотипні бронзові статуетки, що зображують коня<sup>82</sup>, а також пряжки з інкрустацією<sup>83</sup>. В майстернях Північної Галлії, зокрема Лугдуна, виготовлялись скляні посудини з накладним орнаментом або зображеннями<sup>84</sup>. Транзитом через Подунав'я вони потрапляли до Херсонеса<sup>85</sup>. Очевидно, не випадково навіть серед херсонеського імпорту із невідомих центрів цього часу збільшується число виробів, які виявляють схожість з продукцією, відомою в Західному Причорномор'ї.

Занепад торгівлі в другій половині III ст. був тісно пов'язаний з подіями, які охопили більшість римських провінцій. Майже всі торгові партнери Херсонеса, в тому числі Мезія і Фракія, стали об'єктами військових дій, нападів та грабежів, які відбувались на суші й на морі. Тільки після перемог, здобутих Клавдієм, Авреліаном і Пробом над варварами<sup>86</sup>, настала тимчасова стабілізація і почали швидко відновлюватись колишні торгово-економічні зв'язки. Місто зберегло контакти з Західним Понтом, хоча майже повне зникнення монет Мезії та Фракії вказує на скорочення торгового обороту<sup>87</sup>.

Складна зовнішньополітична обстановка, нескінченні (приблизно з 250 р.) зіткнення римлян з германцями «по всій лінії від гирла Дунаю до Рейнської долини»<sup>88</sup> відбилися на інтенсивності надходження товарів із західних римських провінцій. Асортимент і кількість їх скорочується. Серед цих товарів насамперед слід назвати численні Т-образні фібули з «цибулинними» голівками, які широко експортувались з початку III ст. переважно із Паннонії<sup>89</sup>. Однак у Херсонесі вони з'явилися не раніше другої третини століття (за знахідками цих фібул разом з світильниками, які датуються цим часом)<sup>90</sup>. Можливо, якісь незначні і опосередковані зв'язки місто підтримувало і з більш віддаленими провінціями. В цьому плані заслуговує на увагу рідкісна знахідка монети Тетріка, який правив у Галлії в 270—273 рр.<sup>91</sup>

На рубежі III—IV ст. Херсонес зазнав певних змін у своєму політичному становищі. Є підстави вважати, що він перетворився в римське провінціальне місто і ввійшов до складу Римської імперії<sup>92</sup>. Однак це не привело до занепаду економіки, торгівлі та грошового обігу. Навпаки, Херсонес продовжував підтримувати широкі зв'язки, в тому числі й з Західним Понтом. У IV ст. поживилась фракійська економіка<sup>93</sup>. Незважаючи на те що змінилися зовнішні й внутрішні умови існування, продовжували успішно розвиватись такі порткові центри, як Томі, Одесс, Істрія, Месембрія<sup>94</sup>. Очевидно, не випадково для визначення відстані між північно- і західночорноморськими містами основним орієнтиром у V ст. був саме Херсонес<sup>95</sup>. Слід відзначити, що засланий олександрійський єпископ Тимофій Елур, який перебував тут у 460—477 рр., підтримував постійні зв'язки зі своїми прихильниками в Томі та інших містах Візантії, користуючись для цього, очевидно, торговими кораблями, які часто заходили в херсонеські гавані<sup>96</sup>. Посилення економічних контактів між Херсонесом і Фракією знаходить підтвердження також серед речових джерел. Вони представлені порівняно численними знахідками масивних світильників з фігурними ручками у вигляді людської голови, стилізованого листа, округлої або ромбоподібної наставки<sup>97</sup>. На території Болгарії знайдено форми для відлиску аналогічних виробів, а також гончарні печі, де вони випалювались<sup>98</sup>. Одна з великих майстерень знаходилась біля с. Краневе поряд з античним Діонісополем<sup>99</sup>.

Якщо торгівля з Фракією продовжувала розвиватись (вона досягла 1,7% херсонеського імпорту), то контакти з західними провінціями почали скорочуватись. В першій половині IV ст. це ще не відчувалося так сильно, як на кінець століття, коли їх розміри становили 1,2% херсонеського імпорту. Разом з тим склад привозних виробів майже не змінився. Так, через територію Пруто-Дністровського межиріччя, а можливо, і через міста Західного Понту, в невеликій кількості до Херсонеса надходили скляні посудини з рельєфними прикрасами або фасеточним орнаментом, які вироблялися в Германії<sup>100</sup>. Деякі привозні чаші й кубки зі шліфованими зображеннями знаходять аналогі тільки серед кельнського скла IV ст. н. е.<sup>101</sup> До імпортих виробів Галлії та інших західних римських провінцій можуть бути віднесені рідкісні бальзамарії з роздутим тулубом, найбільш поширені також у IV ст.<sup>102</sup> В цей же час херсонесці ще продовжували одержувати фібули, прикрашені емаллю<sup>103</sup>, і фібули з «цибулинними» голівками, виготовлені в Подунав'ї<sup>104</sup>. Однак торгівля з західними римськими про-

вінціями поступово скорочувалася, поки в V ст. не припинилася зовсім. Пересування германських племен і гуннів, військові дії остаточно перервали зв'язки Херсонеса з цими провінціями.

Таким чином, найбільш міцними і стабільними уявляються торговельно-економічні контакти міста з Західним Причорномор'ям, куди могла експортуватися продукція херсонеських промислів. Треба думати, що основна маса товарів Італії та західних провінцій потрапляла в Херсонес транзитом, через західнопонтійські центри, з якими у міста існував прямий зв'язок. Очевидно, він міг здійснюватися не тільки морем, а й сухопутним шляхом, які знаходилися під охороною римських військ. У зв'язку з цим привертає увагу обставина, що імпорт західних римських провінцій досяг найбільших розмірів одночасно з піднесенням торгівлі міста з Західним Понтом. Однак питома вага імпорту в Херсонесі була невеликою (10,3%) і приблизно в шість разів поступалась малоазійському. Економічне значення його було незначним, хоч, видно, мало більш серйозне місце в торгівлі міста, ніж це уявлялось донедавна.

С. Б. СОРОЧАН

### Экономические связи Херсонеса Таврического с западом

в I в. до н. э. — V в. н. э.

Резюме

В статье рассматриваются экономические контакты, которые поддерживал Херсонес с Западным берегом Понта, Италией и западными римскими провинциями. Исследование разнообразных источников позволяет установить, что продукция мастерских западноримских провинций начала поступать в город после окончания Митридатовых войн. Ее импорт усилился к концу I в. н. э. Ввоз италийских изделий достиг в это время наибольшей величины. Во II в. начал расти западноримский провинциальный импорт, тогда как привоз товаров из Италии резко сократился. Херсонесская торговля с Мезией и Фракией усилилась во второй половине II в. Она испытывала подъем в первой трети III в. н. э. Одновременно импорт продукции западных римских провинций был максимальным. Походы готов и их союзников нарушили сложившиеся торгово-экономические связи. Однако если торговля Херсонеса с Фракией продолжала развиваться и в последующее время, то контакты с западными провинциями прервались в V в. Импорт Западного Понта, Италии и западных провинций, его экономическое значение в торговле города были сравнительно невелики.

<sup>1</sup> Белов Г. Д. Херсонес Таврический. — Л., 1948, с. 90—117, 128—133; *Гайдукевич В. Ф.* История античных городов Северного Причерноморья. — В кн.: Античные города Северного Причерноморья. — М.; Л., 1955, с. 65—95; *Стржелецкий С. Ф.* Основные этапы экономического развития и периодизация истории Херсонеса Таврического в античную эпоху. — ПИСП, М., 1959, с. 63—85; *Кадеев В. И.* Очерки истории экономики Херсонеса Таврического в I—IV веках н. э. — Харьков, 1970, с. 135—150.

<sup>2</sup> Белов Г. Д. Terra sigillata из Херсонеса. — СА, 1967, № 4, с. 306; *Кузьмина А. Г.* К вопросу о римской оккупации Херсонеса Таврического. — В кн.: Некоторые вопросы всеобщей истории. Тула, 1972, с. 101.

<sup>3</sup> Кадеев В. И. Указ. соч., с. 135—136.

<sup>4</sup> Там же, с. 15, 19—20, 25, 130, 150.

<sup>5</sup> Tac., Hist., II, 16; Ann., XII, 44—49; XV, 26; Suet., Dom., 6; *Rostovtceff M.* The Social and Economic History of the Roman Empire. Oxford, 1957, vol. 1, p. 154, 259.

<sup>6</sup> *Rostovtceff M.* Op. cit., p. 249.

<sup>7</sup> *Grant M.* The Army of the Caesars. — London, 1974, p. 293.

<sup>8</sup> *Велков В. И.* Тракия и Долна Мизия в историческом развитии на Балканский полуостров през римската епоха. — В кн.: България в свете от древността до наши дни. София, 1979, т. 1, с. 153—154.

<sup>9</sup> *Велков В. И.* Градът в Тракия и Дания през късната античност. — София, 1959, с. 60—61.

<sup>10</sup> *Frank T.* Rome and Italy of the Republic. — Baltimore, 1933, p. 277—282; *Charlesworth M. P.* Trade-Routes and Commerce of the Roman Empire. — New York, 1970, p. 228—229.

<sup>11</sup> *Сорочан С. Б.* Зовнішня торгівля Херсонеса Таврійського в I ст. до н. е. — Вісник ХДУ, 1980, № 201, Історія, вип. 12, с. 75.

<sup>12</sup> *Ovid., Tristia, III, 12, 35.*

<sup>13</sup> Broughton T. R. S. Roman Asia. — ESAR, 1938, vol. 4, p. 594; Casson L. The Ancient Mariners. — New York, 1959, p. 210.

<sup>14</sup> Гилевич А. М. Античные иногородные монеты из раскопок Херсонеса. — НС, 1968, вып. 3, с. 30, 56.

<sup>15</sup> ДХМ, № 72; Ермітаж, № X, 1906, 40 та ін.; Чунстова Л. И. Античные и средневековые весовые системы, имевшие хождение в Северном Причерноморье. — В кн.: Археология и история Боспора. Симферополь, 1962, т. 2, с. 82, № 22, табл. 28, 16; с. 82—83, № 27, табл. 29, 22; с. 86.

<sup>16</sup> ДХМ, № 23203; Белов Г. Д. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1961 г. — Арх. ДХМ, спр. № 796, арк. 27; Белов Г. Д. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1975 г. — Арх. ДХМ, спр. 1760, арк. 8; Ср.: Baldacci P. Importazioni cisalpine e produzione Arula. — In: Recherches sur les amphores romaines. — Rome, 1972, p. 25—27, tav 1, 14.

<sup>17</sup> ДХМ, № 4/36938, 65-66/36943, 154/36952 та ін.; Кадеев В. И. Указ. соч., с. 135.

<sup>18</sup> Кадеев В. И. Указ. соч., с. 136.

<sup>19</sup> ДХМ, № 103773; Разом з бронзовим ківшем в похованні могильника Бельбек IV було знайдено малоазійську чашку з іменною сигнатурою, яка датується кінцем I ст. до н. е. — першою половиною I ст. н. е. — Див.: Лосева Н. М. Краснолаковая керамика Боспора I в. до н. э. — IV в. н. э. — Арх. ЛВИА, спр. 1038, арк. 32.

<sup>20</sup> Ермітаж, № X. 1957, 40.

<sup>21</sup> Ермітаж, № X, 1957, 39; X, 1961, 361; ДХМ, № 72/36905 та ін.

<sup>22</sup> ДХМ, № 74/35530; Ермітаж, № X, 1893, 33; 1913, 8; Morin-Jean M. La vergeie en Gaule sous l'Empire Romain. — Paris, 1913, p. 234—235.

<sup>23</sup> CIL, XIV, 3608; Fl. Ios., De Bell. jud., II, 16, 4.

<sup>24</sup> Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры. — Харьков, 1981, с. 23.

<sup>25</sup> Jones A. H. M. The Cities of the Eastern Roman Provinces. — Oxford, 1937, p. 22.

<sup>26</sup> Гилевич А. М. Указ. соч., с. 25.

<sup>27</sup> Домбровский О. И., Паршина Е. А. Архитектурные детали античного Херсонеса. — СХМ, 1961, вып. 2, с. 84; Соколов Г. Античное Причерноморье. — Л., 1973, с. 146—147, № 157; НЭПХ, 1973, № 3, с. 273; АСХ, с. 102, № 323.

<sup>28</sup> Жуглев К. И. Икономического положение Тракия и Мизия в торговските им отношении с Италия в I—II вв. от н. е. — ГСУ ФИФ, 1965, т. 59, кн. 3, с. 244.

<sup>29</sup> Гилевич А. М. Указ. соч., с. 31—32.

<sup>30</sup> Кадеев В. И. Очерки истории..., с. 135—136.

<sup>31</sup> ДХМ, инв. № 70/36572, 73/36572, 93/36576; Ермітаж, № X, 1908, 162 та ін.; Див.: Isings C. Roman Glass from Dated Finds. — Groningen Djakarta, 1957, p. 18—19, fig. 3; p. 46—49, forme 32, 33, fig. 35; p. 88, forme 68; Fremersdorf F. Die Denkmäler des römischen Köln. — Köln, 1958, Bd. 3, S. 29, Taf. 25, 26.

<sup>32</sup> Ермітаж, инв. № X, 1899, 31; Див.: Radnoti A. Die römischen Bronzgefäße von Pannonien. — Budapest, 1938, S. 139—143, Taf. 13, 71; 47, 2-2a.

<sup>33</sup> ОАК за 1899 г. — Спб., 1902, с. 7—8, рис. 9.

<sup>34</sup> Кропоткин В. В. Римские импортные изделия в Восточной Европе. — САИ, 1970, вып. Д I—27, с. 121, № 1162.

<sup>35</sup> ДХМ, инв. № 4934, 4939, 35211; № 14965; ИАК, 1905, вып. 16, с. 72.

<sup>36</sup> Кадеев В. И. Импортные светильники I—IV вв. из Херсонеса. — СА, 1969, № 3, с. 162—163.

<sup>37</sup> Bronner O. Terracotta Lamps. — Corinth, 1930, vol. 4, p. 2, p. 81; Shentleky T. Ancient Lamps. — Budapest, 1969, p. 82, N 107—108.

<sup>38</sup> Loeschke S. Lampen aus Vindonissa. — Zürich, 1919, S. 255—298. Typ IX—X; Genito G. Lucerne fittili delle collezioni del Museo civico archeologico di Bologna. — Bologna, 1977, p. 158—163.

<sup>39</sup> Loeschke S. Op. cit., S. 252; Bernhard M. L. Lampki starozytne. Warszawa, — 1955, s. 198—199.

<sup>40</sup> ДИМ, инв. № 53151; Див.: Shentleky T. Op. cit., p. 92; Genito G. Op. cit., p. 159, N 419, 427.

<sup>41</sup> Ермітаж, инв. № X, 1899, 149; X, 1900, 35; Белов Г. Д. Указ. соч., с. 303—305, рис. 3—4; Кропоткин В. В. Указ. соч., с. 17.

<sup>42</sup> Амброс А. К. Фбулы юга Европейской части СССР. — САИ, вып. Д I—30. М., 1966, с. 27; Кропоткин В. В. Указ. соч., с. 33, № 1082; Кадеев В. И. Указ. соч., с. 137.

<sup>43</sup> КВН, № 32, 33.

<sup>44</sup> ИПЕ, 1<sup>2</sup>, № 438; НЭПХ, 1964, № 1, с. 25; Кадеев В. И. К вопросу о «царствованиях» Девы в Херсонесе. — КСИА АН СССР, 1976, вып. 145, с. 13; Кадеев В. И. Херсонес Таврический..., с. 25—27.

<sup>45</sup> Домбровский О. И., Паршина Е. А. Указ. соч., с. 84.

<sup>46</sup> Иванова Г. П. Сцена загробной трапезы на херсонесских надгробных рельефах. — Археология, 1970, т. 23, с. 80; Иванова Г. П. Херсонесские скульптурные надгробия с изображением умерших. — СА, 1941, т. 7, с. 112—114, рис. 7; АСХ, с. 103; № 325; НЭПХ, 1973, № 2, с. 273; Див.: Alexandrescu-Vianu M. Le banquet funeraire sur les steles de la Mesie Inferieure: schemas et modeles. — Dacia, N. S., 1977, 21, p. 142—147, N 102, 104, 143, 144, 147, 149.

- <sup>47</sup> Жуглев К. И. Цит. съч., с. 240—241.
- <sup>48</sup> Loeschcke S. Op. cit., S. 295; Genito G. Op. cit., p. 161—162, N 447, 453—456, 478.
- <sup>49</sup> ДІМ, инв. № 54791 (604—5), 54791 (604—6), 28640 (117—3); ОАК за 1892, Слб., 1894, с. 24; Вальдгауэр О. Указ. соч., с. 58, № 461.
- <sup>50</sup> Див.: Neumann A. Vindobona. — Wien, 1972, s. 138—139; Fülep F. Roman Cemeteries on the Territory of Pécz (Sopianae). — Budapest, 1977, p. 26, pl. 12, 2, 3; Alicu D. Die Firmalampen von Ulpia Traiana Sarmiregetusa. — Dacia, N. S., 1976, t. 20, s. 207—208, 217.
- <sup>51</sup> Жуглев К. И. Цит. съч., с. 271, обр. 87.
- <sup>52</sup> Кропоткин В. В. Римские импортные изделия..., с. 80, № 653; Белов Г. Д. Указ. соч., с. 305—306, рис. 5.
- <sup>53</sup> Белов Г. Д., Стрелецкий С. Ф., Якобсон А. Л. Квартал XVIII. — МИА, 1953, № 34, с. 190, рис. 42, а.
- <sup>54</sup> Белов Г. Д., Якобсон А. Л. Квартал XVII. — Там же, с. 117, рис. II, б.
- <sup>55</sup> Марченко И. Д. Об античных глазурированных сосудах из музеев СССР. — КСИА АН СССР, 1971, вып. 128, с. 23.
- <sup>56</sup> Loeschcke S. Keramische Funde in Haltern. — In: Mitteilungen der Altertumskommission für Westfalen. — Bonn, 1908, Bd 5, S. 193, Taf. XVIII; Thomas E. B. Die römische villa von Tacfopenusztza. — AA, 1955, t. 6, S. 120, Abb. 49—51; Koczur E. V. Aplikált diszú mázas pohár a solymári romaikori temetőből. — AE, 1976, vol. 103, p. 98—101, fig. 1, 3, 4.
- <sup>57</sup> Morin-Jean M. Op. cit., p. 64, fig. 45; p. 257, fig. 335, k; Isings C. p. 63—64, fig. 50; Charlesworth D. Roman Squar Bottles. — JGS, 1966, vol. 8, p. 26 in.
- <sup>58</sup> ДХМ, инв. № 54 (36572) могильник біля радгоспу «Севастопольский», мог. № 60.
- <sup>59</sup> Кадеев В. И. Очерки истории..., с. 142.
- <sup>60</sup> Paték E. A rannoniai fibulatípusok cíterjedése es eredete. — Budapest, 1942, s. 124—127, taf. XX—XXI.
- <sup>61</sup> Домбровский О. И., Паршина Е. А. Указ. соч., с. 84 и сл.
- <sup>62</sup> Жуглев К. И. Цит. съч., с. 222.
- <sup>63</sup> ДІМ, инв. № 33081 (118—34); ДХМ, инв. № 1064 та ін.; Iconomu C. Opaite greco-romane. — Bucuresti, 1967, p. 18, 20, tip. XX.
- <sup>64</sup> ДХМ, инв. № 5842, 21644 та ін.; Rădulescu A. Contributii la cunoasterea ceramicii romane de uz comun, din Dobrogea. — Pontica, 1975, 8, p. 338, pl. VI, 1—3.
- <sup>65</sup> ДХМ, № 11521 (посудина загублена); Султов Б. Един занаятчийски център в Донла Мизия. — Археология, 1962, кн. 4, с. 30, 34, обр. 1; Popilian G. Ceramica romană din Oltenia. — Craiova, 1976, p. 51—52, tip. 4, pl. XX, 240.
- <sup>66</sup> Гилевич А. М. Указ. соч., с. 25—26.
- <sup>67</sup> Белов Г. Д. Бронзовые статуэтки из Херсонеса. — В кн.: История и культура Средиземноморья и Причерноморья. Л., 1968, с. 23—30, рис. 1, 3, 4.
- <sup>68</sup> Петрович П. Ниш у античко доба. — Градина, 1976, с. 146, сл. 61; Ognenova-Marinoва L. Statuettes en bronze du Musee National Archeologique e Sofia. — Sofia, 1975, p. 71, 73, 114, 116, N 62, 63, 65, 127, 129.
- <sup>69</sup> Кадеев В. И. Указ. соч., с. 142; Кропоткин В. В. Римские импортные изделия..., с. 116, № 1084.
- <sup>70</sup> Cassowka B. Z historii lustra szklonego. — Meander; Warszawa, 1961, rok XVI, 11—12, s. 560—561, rys. 4; Museteanu C., Elefterescu D. Oglinzi romane din Plumb de la Durostorum. — Pontica, 1978, 11, p. 105—111.
- <sup>71</sup> Simon F. Fragment de bouclier portant une liste d'etapes. — Syria, Paris, 1925, 6, fasc. 1, p. 11—14.
- <sup>72</sup> Classis. — RE, 1899, Bd 3, col. 2643.
- <sup>73</sup> Гилевич А. М. Указ. соч., с. 23, 25—26; Гилевич А. М. Монета Византии с агонийстическим сюжетом. — В кн.: Херсонес Таврический: Ремесло и культура. Киев, 1974, с. 30—34.
- <sup>74</sup> ДХМ, инв. № 1503, 32701, 23699, 16616, 26/36757, 1/35435, 1/35436, 34015, 33348 та ін.
- <sup>75</sup> Iconomu C. Op. cit., p. 72, N 252; p. 82—83; N 326—332, 346; p. 90—91, N 397/401; p. 96—98, N 441—459; p. 101—102, N 488—489; p. 120, 121.
- <sup>76</sup> ДХМ, инв. № 20868, 26426, та ін.; Rădulescu A. Op. cit., p. 338, pl. VI, 1—3; Scorpan C. Descoperiri arheologice diverse de la Sacidava. — Pontica, 1978, 11, p. 156, pl. 1, 1; Stoian I. La città pontica di Tomis. Saggio storico. — Dacia, 1961, N. S., t. 5, p. 236, fig. 2.
- <sup>77</sup> Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. е. — Киев, 1982, с. 73—75, 117, рис. 47, 1, 3.
- <sup>78</sup> Домбровский О. И., Паршина Е. А. Указ. соч., с. 89.
- <sup>79</sup> Кадеев В. И. Указ. соч., с. 146.
- <sup>80</sup> Кадеев В. И. Указ. соч., с. 142, 148; Кропоткин В. В. Указ. соч., с. 116, № 1087.
- <sup>81</sup> Кропоткин В. В. Указ. соч., с. 96, № 834, 835; с. 95, № 842.
- <sup>82</sup> Кропоткин В. В. Указ. соч., с. 123, № 1182; Борисова В. В. Бронзовая статуэтка коня из Херсонеса. — СА, 1977, № 2, с. 232—235.
- <sup>83</sup> Зубарь В. М. Указ. соч., с. 106, рис. 71, 7.
- <sup>84</sup> Morin-Jean M. Op. cit. p. 164—165, fig. 217; p. 198, fig. 265—266; p. 259, fig. 337.

<sup>85</sup> Кадеєв В. И. Отчет об археологических исследованиях Херсонесской экспедиции ХГУ в 1963 г. — ААМ ХГУ, л. 14, рис. 24; Цветаева Г. А. Боспор и Рим. — М., 1979, рис. 37.

<sup>86</sup> SNA, Claud., 8—12; Avg., 6—41; Tac., 13; Prob., 12, 16, 18; Car. 8—9; Eutrop., Brev., IX, 18, 25.

<sup>87</sup> Гилевич А. М. Античные иногородные монеты..., с. 26.

<sup>88</sup> Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд., т. 19, с. 476.

<sup>89</sup> Кадеєв В. И. Очерки истории..., с. 148.

<sup>90</sup> ОАК за 1897 г. Спб., 1900, с. 128, рис. 247, мон. № 987.

<sup>91</sup> ДХМ, инв. № 8644 (визначення Т. І. Костромичової).

<sup>92</sup> Кадеєв В. И. Херсонес Таврический..., с. 36.

<sup>93</sup> Велков В. Тракия и Долна Мизия..., с. 154.

<sup>94</sup> Велков В. И. Градът в Тракия и Дакия..., с. 112—172; Histria. — Visceresti, 1954, vol. 1, p. 60—61, 571—572, 574—575, 582—583.

<sup>95</sup> Anon. Peripl., 80(54) — 83(57), 89(63), 117(91).

<sup>96</sup> Сиротенко В. Т. Письменные источники по истории Херсонеса IV—VI вв. — УЗ Перм. ГУ, № 117, 1964, с. 101—102.

<sup>97</sup> ДХМ, № 1988. 1205, 5/36771; Ермітаж, № X, 1959, 121, № X; 1965, 105 та ін.; В фондах Херсонесского музея і Ермітажу нами обліковано приблизно 50 таких світильників.

<sup>98</sup> Дремсизова Цв. Неопубликовани матеріали от големата пещера край с. Мадара. — ИИМК, Варна, 1960, кн. 1, с. 67—82, обр. 9, 4; 16, 1—3; Majewski K. Kultura rzymska w Bułgarii. — Wrocław-Warszawa-Kraków, 1969, s. 126, rys. 217.

<sup>99</sup> Гончева Г. Керамична работилница край с. Кранево. — ИАДС, 1953, кн. 9, с. 81—88, обр. I—X.

<sup>100</sup> Кадеєв В. И. Очерки истории..., с. 150; Кадеєв В. И. Отчет о раскопках на участке «центр квартала» в портовом районе Херсонеса в 1975 г. — ААМ ХГУ, 1976, л. 15.

<sup>101</sup> ДХМ, № 4120/10, 20773; Ермітаж, инв. № X, 1908, 671; Беляев А. С. Обломок стеклянного сосуда из Херсонеса. — СА, 1966, № 3, с. 233—235; Recent Important Acquisitions. — JGS 1959, vol. 1, p. 107; Heichelheim F. M. Wirtschaftsgeschichte des Altertum. — Leiden, 1938, Bd 1, S. 803.

<sup>102</sup> Ермітаж, № X, 1892. 59; Isings C. Op. cit., p. 126, fig. 105, Morin-Jean M. Op. cit., p. 81—82, fig. 82—83.

<sup>103</sup> ИАК, Спб., 1904, вып. 9, с. 10, склеп № 1315.

<sup>104</sup> То же, с. 26, рис. 10; Кропоткин В. В. Римские импортные изделия..., с. 34, 115, № 1083; Кадеєв В. И. Очерки истории..., с. 150.

Д. Н. КОЗАК, Г. О. ПАШКЕВИЧ

### Про землеробство племен Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя на рубежі та в перших віках нашої ери

В останні роки на Верхньому Подністров'ї та Західному Побужжі виявлено ряд пам'яток рубежу і перших століть нашої ери, близьких до пшеворської культури Південної Польщі. На багатьох з них (Підберізі, Сокольники I, Чишки, Пасіки-Зубрецькі, Забуря, Підбіріці та інші) проведено широкі археологічні дослідження. Одержаний матеріал дозволив скласти культурно-археологічну характеристику виявлених пам'яток, визначити місце їх носіїв у процесі етнокультурного розвитку цього регіону<sup>1</sup>, висвітлити деякі сторони господарської діяльності племен, що займали на рубежі та в перших століттях нашої ери територію Верхнього Подністров'я і Південно-Західної Волині. Соціально-економічний розвиток пшеворських племен висвітлений в ряді праць польських археологів<sup>2</sup>. Природні умови та рівень соціально-економічного розвитку населення Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя близькі до Південної Польщі. Тому характер господарської діяльності пшеворських племен регіону, який ми розглядаємо, характеризується тими ж рисами, що й на території Південної Польщі. В даній статті подано матеріали, які доповнюють картину господарської діяльності племен пшеворської культури.

Провідною галуззю господарства було землеробство. Підтверджує це топографія поселень. Вони розташовані, як правило, на сонячних схилах поблизу долин з водоймищами і оточені чорноземними ґрунтами. Таке розміщення поселень не випадкове, а диктувалося в першу чергу придатністю місця для землеробства. Культурний шар поселень,